

земство до населення за допомогою утворення низової земської організації, надавши їй можливість самодіяльності і самоуправління. Передбачалося замінити земську виборчу систему на основі безстановості, залучивши до цієї роботи усе місцеве населення. Надати земським установам такої самостійності, щоб адміністрація мала право лише контролювати, а не втручатися в діяльність земства. Земству, нарешті, повинна бути забезпечена стабільність. Для утворення таких земських організацій потрібно було докорінно переглянути діюче Положення про земські установи, звернувши особливу увагу на народну освіту. Тільки через поширення освіти серед населення можлива розумна організація суспільного життя. “Необхідно, щоб права суспільства в цій галузі були розширені, щоб на нього були покладені не тільки турботи про матеріальні кошти для народної освіти, а справжнє володіння змістом і формою навчання, щоб школа була відкрита для контролю за її діяльністю” [9, с.31].

Підсумовуючи розглянуту проблему в цілому, І.П. Білоконський пропонував поряд із земельною і земською реформами запровадити в суспільстві свободу совісті, слова, друку і незалежний суд. Але, продовжував він, буде помилкою обмежитися лише зазначеними заходами, якщо навіть мати на увазі земське самоврядування. Дуже важливим і необхідним має бути участь виборчого народного представництва в законодавчій діяльності. Без такої участі не може бути забезпечена взаємна довіра та єдність державної влади з суспільством, бо тільки вона здатна послідовно сприяти здійсненню законодавчої справи, забезпечити її повну плідотворність і цілеспрямованість, відповідність справжнім інтересам країни. Для того, щоб законодавча робота не залишалася більше в руках консервативної бюрократії, необхідно суспільству, в особі своїх виборчих представників, брати активну участь у зміцненні державного порядку і народного добробуту на міцній законодавчій основі, яка має бути не тільки обов’язково-визначальною, але й відповідати сучасним поняттям про право, правду і справедливість. Таким було розуміння І.П. Білоконським проблеми взаємовідносин самоуправління і земства.

Джерела та література:

1. Білоконський І.П. От деревни до парламента. – Ростов–на–Дону. – 1904. – 47 с.
2. Білоконський І.П. В годы бесправия. – М., 1930. – 420 с.
3. Білоконський І.П. Голод, вырождение, вымирание и невежество русского народа, как следствие полицейского строя. – Ростов–на–Дону.–1906. – 170 с.
4. Білоконський І.П. Земское движение до образования партии народной свободы // Былое. 1907. - № 5. – С. 54 – 55.
5. Білоконський І.П. Земское движение. – М., 1914. - 399с.
6. Білоконський І.П. Земство и конституция. – М., 1910. - 183с.
7. Білоконський І.П. Курское губернское земство. – Курск, 1903. – 270 с.
8. Білоконський І.П. Народное начальное образование в Курской губернии. – Курск, 1897. – 487с.
9. Білоконський І.П. Самоуправление и земство. – Ростов–на - Дону.–1904.–34 с.
10. Білоконський І.П. Харьковское губернское земство. – Харьков, 1901. – 340 с.

Володимир Гаврилов

●

ЗАГОТІВЛІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ В СЕЛАХ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ У 1943-1953 рр.

Сільськогосподарське колгоспне виробництво, що перебувало в занепаді після окупації, зазнало в післявоєнні роки нових поневірянь. Зазначимо, що особливістю колгоспної системи була не тільки нещадна експлуатація колгоспників, а й латання

дірок у власних господарських структурах за рахунок селянського двору.

Економічне становище села, умови відбудови висвітлено у ряді радянських фундаментальних досліджень¹. Незважаючи на моноконцептуальність, вони становлять науковий інтерес для сучасних дослідників. Більшість цих праць акцентує увагу на великих матеріальних втратах, що їх зазнала від війни економіка України, в тому числі її сільське господарство. Розглядаючи процес відновлення матеріально-технічної бази сільського господарства, увага переважно зосереджується на освоєнні посівних площ, відбудові підприємств тракторобудування, а ще більше на відновленні діяльності машинно-тракторних станцій (МТС). У згаданих колективних працях лише побіжно згадуються посуха і неврожай 1946 р. і зовсім нічого не говориться про тотальну хлібозаготівельну кампанію та подальший голод. Зернопоставки висвітлювалися лише під кутом зору їхнього зростання внаслідок збільшення виробництва зерна в колгоспах, що в свою чергу було результатом значних капіталовкладень держави в цей сектор економіки². Але аналіз наведеної у виданні “Советское крестьянство: Краткий очерк истории 1917-1969” статистики дає змогу стверджувати про фіскальний характер хлібозаготівель³. Економічні характеристики колгоспів перших повоєнних років рясніють вказівками про повне відновлення тваринницьких дільниць. Але при вивченні цієї проблеми з'ясувалося, що це було наслідком примусових контрактаційних заходів по вилученню молодняка в індивідуальних господарствах колгоспників. Такої думки дотримуються і В. Юрчук,⁴ і вона підтверджується наявними архівними матеріалами. Податкове законодавство та його реалізація вивчається у роботах Г. Марьяхіна⁵. Хоча порушені в них проблеми і розглядалися з позицій функціонування соціалістичної економіки, вони дозволяють зробити висновки про руйнівний характер тотального оподаткування та негативний його вплив як на колгоспи, так і на індивідуальні селянські господарства.

Значно розширили спектр даної проблематики новітні дослідження, в яких методологічні принципи та методичні підходи до вивчення аграрної історії і соціальних процесів на селі зайняли пріоритетний напрямок. У працях загального характеру, які свідчать про концептуальні зміни у висвітленні історії українського села⁶, зазначається, що “селянство, як і раніше, залишалось найущемленішою категорією тодішнього суспільства. Колгоспник був відчужений від засобів виробництва, від розподілу створеного ним продукту. Вироблена колгоспами продукція державою не закуповувалась, а фактично вилучалась методом продрозкладки”⁷. Жахливим наслідком такої політики став новий голод 1946 – 1947 рр., що теж знайшло своє висвітлення у новітній українській історіографії⁸. Досліджуючи причини голоду, автори акцентують увагу на примусовому вилученні з колективних та індивідуальних господарств виробленої продукції. У працях О. Веселової зроблено висновок: “На селі при тотальній ідеологізації існувало кріпосництво в найжорстокішій формі”⁹.

Система відносин між державою та колгоспним селом у своїх головних моментах склалася ще в 30-х роках. Її основою стало запровадження у 1933 р. обов'язкових поставок державі зерна та іншої сільськогосподарської продукції, які нараховувались на кожен гектар посіву. У 1940 р. цю систему змінили, і податок вже брали взагалі з орної землі, яка була у користуванні колгоспу¹⁰. Такий порядок нарахування обсягу поставок, разом з натуроплатою робіт МТС, сприяв майже повній натуралізації всієї системи економічних відносин держави з колгоспами.

Відновлення цієї системи спостерігаємо вже відразу після звільнення областей Північного Лівобережжя від окупації. Але, окрім регулярних планових зборів продукції, в цей час практикувались також позапланові. Так, уже в жовтні 1943 р. на загальних зборах колгоспників села Феськівки Менського району Чернігівської області стояло питання про “продаж” сільгосппродуктів до фонду відбудови Донбасу. Представник Менського райвиконкому Гриценко в своєму виступі “роз'яснив” ситуацію і запросив декого з присутніх до слова. Заздалегідь призначені

активісти запропонували норми здачі з кожного двору. Не гаючи часу, збори ухвалили запропоновані цифри: овочів – не менше 2 ц, хліба – 50 кг, м'яса – 2 кг, яєць – 10 шт., молока – 50 літрів¹¹. Окремо була розписана задача до м'ясного фонду Червоної Армії, яка передбачала виконання на рівні 15 кг для колгоспників, господарств робітників і кооперованих кустарів та 19,5 кг для одноосібних господарств і некооперованих кустарів¹². Але збір продукції, а особливо зерна, відбувався повільно. У листі РНК УРСР зазначалося, що “особливо погано ведуть заготівлю хліба до фонду РСЧА Полтавська, Сумська та Чернігівська області, які виконали на 15 листопада 42% плану”¹³.

Разом з тим, щоб не допустити вільного продажу хліба, постановою від 24 вересня 1943 р. на рівні загальносоюзного уряду та її дублем в УРСР від 4 вересня 1944 р. заборонялось колгоспам, колгоспникам та одноосібникам ряду областей, серед них і Чернігівській та Сумській, продаж та обмін зерна, борошна і пічного хліба до виконання планів здачі хліба державі загалом по області. На колгоспників та одноосібників, які порушували згадані постанови вперше, накладався штраф у розмірі 300 крб., а при рецидиві вони вже підлягали суду¹⁴.

Плани зернопоставок не враховували різкого зменшення виробничих можливостей післяокупаційного села, погодних умов, інших факторів, що впливали на обсяги вироблення продукції. Ніяких обґрунтувань та теоретичних розрахунків при цьому не проводилось. “По здачі зерна до хлібного фонду Червоної Армії по Сумській області в середньому можна встановити з гектара площі 130 кг зерна та по 10 ц картоплі”, – зазначалось у довідці про стан визволених районів¹⁵.

По Чернігівщині планова норма здачі сільгоспродукції була вирахована, виходячи з норм здачі з 1 гектара посівної площі, і в середньому становила: зерна 90 кг, картоплі - 8 ц, овочів - 18 ц, сіна - 5 кг з 1 га ріллі, 20 кг з 1 га суходільних, 40 кг із заливних луків. Районам була дана вказівка нараховувати здачу державі продукції колгоспниками на 10% і одноосібниками на 30% вище норм, встановлених для колгоспів. Таким чином, план здачі лише до фонду Червоної Армії становив: зерна 4 млн. пудів, картоплі 83 тис. тонн, овочів 9 тис. тонн, сіна 13 тис. тонн¹⁶. Тут же зазначимо, що, за даними з 24 районів Чернігівської області, окупантами було вивезено понад 835 тис. пудів зерна з урожаю 1943 р¹⁷.

Відверта кампанія залякування людей з боку районних радянських та партійних керівників змушувала селян, які тільки місяць тому звільнилися від жахів окупаційного режиму, брати на себе непосильні зобов'язання.

Після відповідної роботи уповноваженого Менського РК КП(б)У Криволапа селяни колгоспу «Іскра» ухвалили план хлібопоставки 490 цнт. Після аналогічного заходу в колгоспі «Червона поляна» селяни «пообіцяли продати» до фонду Червоної Армії 1230 ц хліба¹⁸. Звичайно, не слід відкидати патріотичного пориву з боку селян, що прагнули, як і весь народ, до перемоги, але, на думку партійного керівництва, патріотизм, як і будь-яку річ за умов казарменого соціалізму, треба було планувати і організовувати.

Практика додаткового планування була продовжена і в наступні роки. Так, у 1944 р., окрім обов'язкових поставок державі, для Чернігівської області був розроблений окремий план збору картоплі для Донбасу, але його виконання через завищені показники також було нереальним. Дані на 25 грудня 1944 р. свідчать, що він був виконаний ледь на третину¹⁹. Додаткові хлібозаготівлі для Сумської області визначала постанова РНК СРСР від 29.12.1944 р. №1746-508 с “Про вивіз хліба на Далекий Схід та Забайкалля”. За нею Сумська область мала відвантажити 5 тис. тонн²⁰. Показник виконання подібних позапланових зборів рідко коли перевищував 20 – 25 %, що є яскравим свідченням виснаження повоєнного села.

Окрім зборів продукції офіційними державними службами, практикувались заготовки військовими частинами, які тимчасово дислокувались на території областей, або тилловими господарськими підрозділами у безпосередній близькості до лінії фронту методом самозаготівель²¹. У телеграмі до народного комісаріату оборони голова Раднаркому УРСР Д. Коротченко висловлював занепокоєння з

цього приводу, оскільки «військові частини Першого українського фронту забирають всю без огляду худобу, чим порушують порядок відбору репродуктивно здатної худоби і передачі її колгоспам для комплектування тваринницьких ферм»²². Найобурливішим було те, що здана у такий спосіб продукція не зараховувалась до офіційних поставок. Так, наприклад, корова, здана одній із армійських частин мешканкою с. Ковенки Шалигінського району Сумської області Н.І. Новиковою, не була зарахована у рахунок м'ясопоставки²³. А на утриманні цієї жінки було двоє дітей, семи та десяти років. Навіть втручання депутата Верховної Ради УРСР С.А.Ковпака не змінило ситуацію.

Головний тон у справі вибивання сільгосппродукції у підневільних селян задавали центральні органи влади. Нормативна телеграма РНК СРСР та ЦК ВКП(б), яка була розіслана у всі області, зобов'язувала облвиконкоми та обкоми партії паралельно з проведенням збору колосових, не чекаючи вручення зобов'язань по зернопоставці, організувати здачу хліба державі колгоспами у 1944 р., виходячи з норм поставки 1941 р., не допускаючи накопичення намолоченого хліба на токах²⁴.

Типовим документом того часу можна вважати телеграму за підписами М.Хрущова та Д.Коротченка. В ній підтримувалась начебто попередня пропозиція областей про встановлення додаткового плану здачі державі зерна до хлібного фонду Червоної армії. Показовим є останній пункт телеграми, у якому голові облвиконкому і першому секретареві обкому наказувалось негайно розпочати позапланову поставку хліба до зазначеного фонду і зверталась увага на те, що виконання додаткового плану є обов'язковим, як і всього плану хлібоздачі з урожаю 1944 р.²⁵.

Подібний ентузіазм організовувався не тільки з Києва. Так, у телеграмі М.Хрущова до Москви, на адресу Г.Маленкова, було прямо зазначено: «З приїздом на Україну т. А.Микояна ми більш детально вивчили можливість заготівлі і закупівлі сільськогосподарської продукції в областях УРСР, звільнених від німецької окупації». Відразу ж надавались підвищені дані, що були на 50% вищими від попередніх. У результаті такого «уточнення» план хлібоздачі до фонду Червоної армії збільшився на 1 608 тис. пудів, були розписані тверді п'ятиденні строки його виконання. Сумська область практично виконала план заготівель зерна врожаю 1944 р. По колгоспах виконання становило 100,2%, по колгоспних селянських господарствах – 102,8%, по одноосібних господарствах – 22,8%²⁶. Але заготовлене з великими труднощами зерно часто пропадало у великій кількості. З інформації з сільськогосподарського відділу ЦК на ім'я М.Хрущова зазначалось, що на глибинних пунктах збору через нестачу транспорту нагромадилось до 100 тис. тонн зерна і воно починає псуватись, бо настали осінні дощі²⁷.

Постанова ЦК ВКП(б) за № 815 «Про збір врожаю і заготовки сільгосппродуктів у 1945 році» знову зобов'язувала керівництво на місцях організувати вивезення врожаю на державні заготівельні пункти з першого дня збирання. Крім того, зазначалося, що з «перших партій зерна... у першу чергу повертаються позики, борги за минулі роки, а також натуроплата за роботи МТС»²⁸. Після виконання таких настанов, які були зазначені і в Типовому статуті сільгоспартілі і, відповідно, включені до статутів конкретних артелей, у колгоспних засіках рідко залишалось зерно навіть для створення насінневих фондів, а не те що для видачі на трудодні. В інформації з республіканського ЦК до ЦК ВКП(б) було визнано, що «Питання хлібозаготівель в областях у 1944 та 1945 рр. пройшли за принципом продподаткової кампанії часів воєнного комунізму. Плани доводилися без врахування економічних можливостей колгоспів, у результаті чого виявилось, що в ряді районів у багатьох колгоспах хліб було здано навіть за рахунок насінневих фондів». Крім того, було наголошено на забороні видавати розрахунки по трудоднях до виконання плану хлібопоставок. «У результаті на селі виявлені нездорові антирадянські настрої та обурення аж до виголошення антирадянських гасел»²⁹.

Користуючись залежним становищем колгоспів, держава мала всі можливості для подальшого посилення адміністративно-командного стилю в управлінні ними.

Розроблений у 1945 р. «Закон про п'ятирічний план відбудови та розвитку народного господарства на 1946-1950 роки» взагалі поставив завдання досягти на кінець п'ятирічки зростання продукції по всьому сільському господарству на 27% у порівнянні з 1940 р.³⁰. Особливу увагу було звернено на створення необхідних умов для відбудови машинобудування, енергетики, залізниць. Справа ускладнювалася тим, що держава змогла в 1943–1945 рр. виділити для цього лише 7% коштів від суми прямих збитків, завданих Україні війною та окупацією. Цей закон базувався на характерній особливості тоталітарної системи – можливості розпоряджатися ресурсами без огляду на потреби і бажання людей. Звідси і вимоги – відбудувати за п'ятирічку зруйновані регіони, повернути промисловість та сільське господарство на довоєнний рівень і навіть перевершити його. Тягар забезпечення покладався, як завжди, на українське село. Задля реалізації відбудовчого закону, тільки у 1946 р. колгоспи здали близько 52% врожаю зерна – більше, ніж у роки війни, коли необхідно було постачати хлібом діючу армію³¹. У той же час валовий збір зерна по республіці становив 531 млн. пудів – утричі менше порівняно з 1940 р.³²

Плануючи відбудову, держава за перше післявоєнне п'ятиріччя асигнувала на розвиток сільського господарства 4,36 млрд. крб. Це було більше, ніж за всі попередні роки існування колгоспної системи. Але натомість з колгоспів за ті ж п'ять років було викачано на «розвиток громадського господарства» 5,6 млрд. крб.³³ Для порівняння зазначимо, що загальний обсяг капіталовкладень за п'ятирічку становив понад 65 млрд. крб.³⁴

Отже, за рахунок знекровленого війною села проводилась нова кампанія, тепер уже відбудовча. Але для того, щоб якимось чином виправдати новий економічний тиск, керівництво держави вдається до звичної для системи тактики окупації. Без врахування реальних можливостей післявоєнного села ставились завищені завдання у розвитку сільського господарства. Так, лютневий 1947 р. пленум ЦК ВКП(б) у постанові «Про заходи піднесення сільського господарства в післявоєнний період» висунув вимогу не лише відновити, але й перевищити довоєнний випуск сільгосппродукції ще до закінчення четвертої п'ятирічки³⁵. Таким чином, бачимо постійні спроби прискорити виконання і без того нереальних планів. Між тим, ціла низка обставин, у першу чергу безпосередні збитки, завдані війною, стояли на заваді цим намірам. Працюючи навіть на межі людських сил, колгоспники не могли виконати кабальні державні плани.

Як правило, на більш-менш пристойні показники виходили за рахунок окремих колгоспів, яким приділяли більшу увагу. У той же час можливі відхилення по окремих господарствах від плану хлібоздачі дозволялися у дуже виняткових обставинах і з обов'язковим погодженням з республіканським уповноваженим наркомату заготівель, але з непорушною умовою, «щоб розмір обов'язкових поставок у цілому по району було повністю збережено»³⁶.

Свідченням того є доповідна Остерського райвиконкому, що «державний план по району виконано, але 32 колгоспи не розраховалися з державою за встановленими планами хлібоздачі». Плани поставок іншої продукції також повністю не були виконані, а той 70-80-відсотковий бар'єр, що долався, мав у своїй основі конфіскаційні заходи в індивідуальному секторі. Виконання плану м'ясопоставки на 74% – яскрава тому ілюстрація, бо колгоспи поставили 3250 ц, а індивідуальний сектор – 5360 ц. Подібна ситуація склалась і в молокопоставці – 671 512 літрів забезпечили колгоспи і 2 311 046 літрів селянські господарства³⁷. Але й цього партійним функціонерам було замало. Оскільки плани не виконувались у всіх без винятку районах області, доповідна записка на ім'я секретаря Чернігівського обкому прямо вказує на «нестерпний стан збору продукції по індивідуальному сектору, оскільки план здачі по всіх видах виконано лише на 43,1%»³⁸. Разом з тим, як згадує жителька с. Сапонова Гута Є.П.Сапон, інколи для виконання завдання по м'ясопоставці безкорівним селянам доводилось купувати м'ясо на базарі в інших людей, щоб таким чином розрахуватися з державою³⁹.

Централізований грабунок призвів до того, що у 1948 р. на заготівельних пунктах держави було 23,8 млн. т зерна, тобто на 4,8 млн. т більше, ніж у 1947 р., і на 2,8 млн. т більше, ніж у 1940 р., і це при тому, що виробництво зерна у 1947-48 рр. скоротилося на третину порівняно з 1940 р.⁴⁰ Але і в даній ситуації звіти про стан сільського господарства містять вказівки на невиконання планів збору продукції. Недоїмки по зерну в Чернігівській області становили 218 580 ц, по м'ясу – 18 388 ц.⁴¹

Викликає інтерес ставлення держави до різних категорій боржників. Заходи впливу щодо колгоспів: вручено зобов'язань – 1 902, передано до суду – 1. Але навіть у цьому єдиному випадку судового розгляду не проводилось, бо всі знали, що в колгоспних коморах порожньо. Зовсім іншою була картина, коли йшлося про селянські господарства: вручено зобов'язань – 259 542, вручено попереджень – 24 304, проведено безперечних вилучень – 777, передано до суду – 1 791, розглянуто судом – 1 588, засуджено – 1 492, стягнуто – у 934 випадках⁴².

У селян забирали практично останнє. Починаючи з 1944 р., робочі документи райвиконкомів переповнені скаргами на несправедливе вилучення корів, поросят у рахунок м'ясопоставки. За рідкісними винятками худобу не повертали. Конфіскована в такий спосіб худоба, як правило, за рішеннями виконкомів переходила до підсобних господарств різних організацій⁴³. Як згадує жителька с. Дібрівного Городнянського району Валентина Іванівна Індучна, невиконання або неповне виконання завдання по м'ясопоставці тягнуло за собою безумовне вилучення живності з господарства селянина⁴⁴.

Каральні методи впливу на селян були розроблені досконало і повною мірою використовувались на практиці. Але якими б жорстокими не були присуди, кількість продукції збільшити вони не могли. Тому держава змушена була вдатись до списання боргів з колгоспів та індивідуальних господарств. Але і в даному випадку виявлявся диференційований підхід. Заборгованість колгоспів по зернопоставці державі та натуроплаті роботи МТС списувалась на 100%, Також на 100% списувався борг по картоплі, а по м'ясу, молоку та яйцях – відповідно 74,6%, 66%, 92,4%. Що ж стосується господарств селян, то тут заборгованість по зерну не списувалась зовсім, а по картоплі, м'ясу, молоку та яйцях – відповідно на 58,9%, 69,7%, 68,7%, 86,2%⁴⁵.

Така політика держави призвела до того, що за неповні 25 років перед українським селянином втретє постала примара голоду. Ситуація ускладнилась тим, що сильна посуха охопила майже всі зернові регіони півдня та сходу України. Дещо менше він проявився на терені Полісся, але й тут населенню доводилося докладати максимум зусиль для свого виживання.

Значна кількість посівів озимих культур по Україні загинула від сильних морозів – майже 350 тис. га, а відсутність посівного матеріалу не дала змоги організувати підсів чи пересів. Незважаючи на низький показник врожайності – 3,8 ц з гектара, план було встановлено в 340 млн. пудів, який згодом без будь-яких вагомих причин було підвищено до 362 млн. 750 тис. пудів. Про це планування так згадував у своїх мемуарах тодішній перший секретар ЦК КП(б)У М.С.Хрущов: “План установлювався вольовим методом, хоч у засобах друку та офіційних документах він “обгрунтовувався” науковими законами, тобто зняттям метрівок і перерахунками біологічного врожаю за вирахуванням власних втрат, на затрати утримання людей, худоби і на товарні лишки. При цьому виходили головним чином не з того, що буде вирощено, а з того, скільки можна отримати в принципі, виколотити в народі в засіки держави. І ось почалось це виколочування”⁴⁶. Свідчення багатьох очевидців демонструють жахливу картину поборів з колгоспів та селян. Спеціальні уповноважені з районів контролювали вивезення зерна на заготпункти прямо з зернотоків у полі, щоб ніхто не завернув до колгоспної комори.

Хлібозаготівельна кампанія 1946 р. характеризувалася постійною пропагандною істерією та нагнітанням ситуації. Публікації в районній пресі майоріли заголовками в передовицях – “Графік хлібоздачі – закон”, “Більше хліба Батьківщині”, “У полоні самозаспокоєння”, “Хліб осідає на токах”, “Негайно піднести темпи молотьби” та

постійною критикою колгоспів на несвоєчасність та мізерність вивезень⁴⁷.

Постанова Ради Міністрів СРСР від 4.10.1946 р. №2232-918с дозволяла збільшувати колгоспам, які мають змогу здавати зерно, позапланові поставки зерна державі в межах до 75 % від розмірів обов'язкових здач⁴⁸. Мало не щодня з Києва надходили загрозові телеграми за підписами М. Хрущова та Д. Коротченка з вимогами прискорити здачу обмолоченого хліба, не допускаючи його накопичення на колгоспних зернотоках. “Таке становище з хлібозаготівлями має місце в багатьох районах і є наслідком поганого керівництва здачі хліба з боку облвиконкомів та обкомів партії”⁴⁹. Не було таємницею для ЦК те, що на багатьох залізничних станціях та пунктах Заготзерна зерно зберігалось просто неба, і, як наслідок, частими були випадки його псування та розкрадання.

Зважаючи на посуху, з насінневих ділянок зібрали в 1946 р. хоча і дещо вищий врожай, ніж із загальних посівів, але він не міг забезпечити потребу колгоспів у насінні на весняну сівбу 1947 р. Так, наявність посівного матеріалу у колгоспах Сумської області забезпечувала 44,1% проектних площ посіву, або на 182 тис. га з 415 тис. га⁵⁰. Найгірша ситуація з насінням склалася у Білопільському районі – 36,3%, В.-Писаревському – 25,6%, Краснопільському – 37%, Середино-Будський – 19,7%. Загальний дефіцит насіння по групі зернових становив 35 219 цнт.⁵¹

Аналіз статистики видачі зернових позик колгоспам та селянським господарствам в УРСР свідчить про постійне зростання цих показників. Піковим в цьому відношенні є, зрозуміло, 1946 р. Але поряд з тим суттєве їх перевищення рівня контрольного 1940 р., при врахуванні динаміки відновлення посівних площ, додатково демонструє стабільну ескалацію планів вилучення вирощеного збіжжя навіть за рахунок насінневих фондів⁵².

За даними доповідної записки до ЦК заступника голови Сумського облвиконкому А.Абрамова та секретаря обкому І.Іванова, на складах Заготзерна із заготівель минулих років було 30 тис. тонн зерна. Виходячи з плану заготівель, у 1946 р. мало бути поставлено 102 700 тонн. Таким чином, загальна кількість зерна, включаючи державний резерв, становила 132 700 тонн. З цієї кількості було заплановано і відвантажено для інших республік Радянського Союзу 39 тис. тонн. Також на пунктах Заготзерна залишалось страхове бронювання сортового зерна або 3,3% до загальної кількості. Згідно з нарядом “Південьзаготзерну” необхідно було відвантажити для спиртової промисловості 21 тис. тонн, а також видати насінневу позику озимих культур у розмірі 13 тис. тонн згідно з постановою Ради Міністрів УРСР. Таким чином, витрати зерна без врахування постачання хлібом населення становили 77,5 тис. тонн. Крім того, за спеціальною вказівкою Міністерства заготівель СРСР та Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР необхідно було відвантажити до 25 серпня 7 тис. тонн жита для Фінляндії. Залишок хліба в області складав 55 200 тонн. По виділених фондах для постачання населення області, з розрахунку 6 тис. тонн на місяць, цих запасів явно не вистачало до нового врожаю 1947 р. Керівництво області звернулося до ЦК КП(б)У та Ради Міністрів з клопотанням про зменшення відвантаження з області жита, озимої та ярової пшениці, ячменю та вівса і, крім того, дати вказівку “Південьзаготзерну” про припинення відвантаження хліба з Сумської області, оскільки при виконанні планів відвантаження до області згодом необхідно буде завозити значну кількість хліба⁵³. Але це прохання, як і багато інших, було проігнороване.

На хлібовивезенні зерна врожаю 1947 р. у Чернігівській області працювало 870 машин з вивезенням у день 3,3 тис. тонн та 650 - Сумській з денною нормою 2,2 тис. тонн⁵⁴. Крім обов'язкових поставок зерна, практикувалися також позики у колгоспів насінневого зерна. По своїй суті подібні акції повинні були мати добровільний характер. Але й тут знову стикаємося з примусовими регуляторними заходами держави. 23 листопада 1947 р. до обласних і районних центрів надійшла телеграма такого змісту: “Деякі обласні та районні керівники думають, що оскільки насіннева позика справа добровільна, тому за її зрив вони не будуть відповідати. Це глибоко помилкове і шкідливе розуміння і Рада Міністрів та ЦК будуть суворо

карати винних у невиконанні завдань по насіннєвій позиці”⁵⁵.

Надпланові здачі 1947 та 1948 рр. виявили критичний стан із забезпеченням пунктів Заготзерна належними складськими приміщеннями. Через недостатність складів прийом проводився до буртів, і ще до кінця серпня його там нагромадилось 1 136 тис. тонн⁵⁶. При тривалому зберіганні буртування значно погіршувало якісні характеристики зерна.

Загальні підсумки 1949 р. по Сумській та Чернігівській областях були задовільними. Але при цьому 14 районів Сумщини не виконали визначених планів, котрі автоматично були перекладені на решту 17. Не виконали своїх зобов'язань 738 колгоспів з 1 596. У цьому ж році 51 292 чол., або 12,3% працездатних не виконали мінімуму трудоднів⁵⁷.

План здачі зерна врожаю 1950 р. на 1 січня 1951 р. було виконано на 100,6% у Чернігівській та на 100,8% у Сумській областях. Крім того, забезпеченість насінням у цих областях становила 164,4% та 119,6% відповідно. Також планом будівництва зерноскладів на пунктах Заготзерна по областях УРСР на 1951 р. було передбачено побудувати їх у Чернігівській області на 50,3 тис. тонн та на 50,2 тис. тонн у Сумській⁵⁸, оскільки через брак приміщень пункти “Заготзерна” видавали колгоспам квитанції за начебто зданий хліб, натомість отримуючи від них охоронні розписки, згідно з якими колгоспи брали зобов'язання здавати його найближчим часом на першу вимогу, але насправді здачі інколи розтягувались до середини наступного року⁵⁹.

Тотальний контроль призвів до істотних побічних витрат при хлібозаготівельних кампаніях. Несподіваним у цьому відношенні виглядає кошторис витрат на подачу щоденних звітів (телеграм) про стан хлібозаготівель в Україні. У 1950 р. він планувався з огляду на попередні роки у розмірі 736 760 крб⁶⁰.

Наступного 1951 р. план хлібозаготівлі, встановлений на рівні 41 430 тис. пудів для Чернігівської та 24 210 тис. пудів для Сумської областей, було виконано, відповідно на 100,9 та 101%⁶¹. Загалом план по УРСР було виконано на 101,3%. Але знову ж таки, незважаючи на загальне виконання плану, по одній лише Чернігівській області 7 районів не виконали плану хлібозаготівель⁶².

У Сумській області на той же час нараховувалось 117 відсталих колгоспів, або 17,9% від їх загальної кількості, які постійно не могли виконати плани хлібоздачі. Показники результатів виробничої діяльності відсталих колгоспів за 1951 р. характеризувалися низькою врожайністю, низькою оплатою праці та великою кредиторською заборгованістю. З матеріалів перевірки їхньої діяльності було зроблено висновки, що головними причинами відставання цих колгоспів були зовсім слабке керівництво, погана організація праці, незадовільна робота МТС, невиконання комплексу агрозаходів, низька культура землеробства⁶³. Проведені протягом 1952 р. заходи не дали результатів, бо в 1953 р. Сумський обком партії визначив вже 123 відстаючі колгоспи. Після вересневого пленуму ЦК до них було направлено 83 чоловіки новими головами колгоспів, головним чином спеціалістів сільського господарства з вищою та середньою освітою.

Низька якість агротехніки не дозволяла швидко збирати врожай. У свою чергу, скошення, снопування, скиртування, перевезення на токи значно збільшували час польових робіт. До того ж втрати зерна озимої пшениці “Українка” при комбайновому збиранні навіть у дощовий рік становили на 15 день збирання 1,92 ц з га, або 10%, а на 35-ий аж 5,15 ц, або 28%⁶⁴. Посушливого літа втрати зерна значно зростали. Основна маса втрат зерна припадала на незрізані та загублені колоски, які потім підбирались кінними граблями. Недоліки в роботі комбайнів розтягували час збирання врожаю, викликали вимоги колгоспів зменшити площу комбайнового збирання. “Особливо це бажання було поширене у лісостепових та поліських районах, де порівняно з південними областями вища щільність худоби, більша потреба в грубих кормах та менша землезабезпеченість”. Колгоспники в таких районах вважали, що можуть зібрати хліб на значній території без комбайнів

не тільки тому, що за їхню роботу треба було платити державі високу натуроплату, а й через те, що самі могли зібрати врожай швидше, без втрат, зберігши при цьому солому і половину, необхідні для господарських потреб.

Станом на 1 січня 1954 р. колгоспи УРСР виконали державний план заготівель хліба з врожаю 1953 р. на 101,6%. Додатково їх змусили здати понад план 6 962 тис. пудів. За виконанні роботи МТС вручили колгоспам рахунки на 341 235 тис. пудів, що перевищувало державний план по натуроплаті на 66 235 тис. пудів.

Засипані фуражні фонди у цілому по республіці становили всього лише 28,4% необхідного обсягу, а в Сумській області – 8%, Чернігівській – 11,8%, Полтавській – 15,5%. Через це багато колгоспів республіки, виконавши план обов'язкових поставок зерна і повернення позик, не мали можливості повністю здати хліб по вручених рахунках МТС, а подальша здача зерна за цими рахунками тягнула за собою зменшення і до того обмежених фуражних фондів⁶⁵. Варто зазначити, що натуроплата робіт МТС поряд з обов'язковими поставками до державних фондів була головним інструментом вилучення зерна з колгоспів. Так, у структурі використання врожаїв у колгоспах Чернігівської та Сумської областей, натуроплата робіт МТС становила близько 65%, обов'язкові поставки – близько 32%, повернення позик – до 1%. Решта припадала на збори, натуральні утримання за автомобільну доставку з глибинних пунктів тощо⁶⁶. Разом з тим зазначимо, що колгоспи весь час намагаються протидіяти монополії МТС, через яку страждала якість польових робіт. Це протистояння навіть знаходило своє відображення на сторінках районної преси, де неодноразово заявлялось, що “МТС погано обслуговують колгоспи і не виконують договорів, укладених з ними”, а також наголошувалось на необхідності “встановлювати розмір оплати робіт залежно від урожаїв та строків виконання робіт”⁶⁷.

Врожай зернових культур 1953 р. в Україні був значно нижчим, ніж у попередньому році, тому більшість колгоспів видавала зерна по трудовнях на 40-45 % менше, ніж в 1952 р. Той рік по хлібозаготівлях був одним з найвдаліших у досліджуваний період. Тоді було заготовлено 580,4 млн. пудів зерна, що становило 106,5 % до плану. Лише у 1948 р. було зібрано таку саму кількість зерна, але тоді був дещо нижчий план і, відповідно, показник його виконання становив 107,1%⁶⁸.

Аналіз результатів хлібозаготівельних кампаній з 1943 по 1953 рр. показує, що передвоєнні обсяги збору хліба в Україні за всіма джерелами надходжень, тобто від колгоспів, колгоспних та одноосібних селян, були досягнуті у 1948 р. Найвищі показники у досліджуваний час припадають на кінець п'ятирічки – 1950 р. Так, у Сумській області було зібрано 25,2 млн. пудів, у Чернігівській – 20 млн. пудів⁶⁹.

У наступні роки почалося зниження результатів хлібозаготівель, і на 1953 р. хліба було зібрано менше, ніж в 1940 р. – 12 мл. пудів у Чернігівській та 17,2 млн. пудів у Сумській. Це свідчило про гостру кризу сільського господарства.

Аналогічні коливання спостерігаємо і у показниках врожайності зернових культур, хоча тут вони дещо різняться між областями Північного Лівобережжя. Можна відзначити загальну тенденцію зростання врожайності до 1950 р. і поступове спадання до 1953 р., показники якого були навіть нижчими за дані 1940 р. 1950 р. по врожайності. Особливо не вирізнявся і навіть поступався 1940 р. по Сумській області, але був дещо вищим у Чернігівській. На 1953 р. врожайність зернових у північних областях становила 11-13 ц з га⁷⁰.

Між тим, плани заготівель зерна у зазначений період постійно збільшувалися, що було виявом політики держави здійснювати відбудовчу кампанію коштом села. Як уже згадувалось, принципи організації та проведення хлібозаготівель не передбачали можливості кореляції планів при врахуванні цілком об'єктивних факторів, що впливали на врожайність сільгосппродукції. Варто відзначити у досліджуваному періоді 1944 р., коли мало місце значне збільшення здачі зерна державі. Того року план було виконано на 116%, чого не вдалося досягти навіть у 1950 р. – 100,8%, хоча тоді і мали найвищий показник за всі роки першої повоєнної п'ятирічки, а отже, показового як з економічної, так і політичної точок зору.

Якщо у 1944 р. було здано з 1 га 205 кг зерна, то у 1945 р. уже 217 кг, але при цьому збільшений на третину план було виконано лише на 91%. Планові завдання хлібоздачі постійно піднімалися. Довоєнні площі посівів було відновлено на 1948 р. На кінець п'ятирічки здача з 1 га посіву становила 343 кг проти 271 у 1948 р., тобто різниця становила 72 кг⁷¹.

Подібні тенденції спостерігаємо і в заготівлях м'яса. Починаючи від 1944 р. відбувалось невинне зростання планових завдань. Повністю виконано план було лише у 1944 р. (на 108,1%) та 1949 р. (на 101%). В інші роки виконання плану коливалось у межах 81,4 – 90,9%. Левову частку в структурі джерел надходжень м'яса складали селянські господарства. У 1944 р. частка колгоспів у цьому виді поставок становила лише 6,7%. За п'ять років вона хоч і зросла, але на 1950 р. сягала тільки 41,2%. Отже, селянські господарства в цьому відношенні не лише відігравали роль підсобних для людей, а й були головними постачальниками для держави. Особливо важкими для розвитку були 1946–47 рр. та 1948 р., зважаючи на постголодний час і необхідність поруч із м'ясопоставкою знову комплектувати значно збіднілі колгоспні ферми. У 1950 р. потреба виконання планів завершального року п'ятирічки практично вимітала худобу з селянських хлівів⁷².

Загалом контракція була одним із масових заходів, що активно реалізовувався владою відразу після визволення і до завершення першої повоєнної п'ятирічки. Вона передбачала вилучення продуктивної худоби з індивідуального сектора для комплектування колгоспних тваринницьких дільниць.

Чернігівщина була однією з областей, що найбільше постраждали від війни. Але плани для неї ні в чому не поступались іншим регіонам. Так, на сесії Тупичівської райради у Чернігівській області було прямо заявлено, що «...контракція і зняття молодняка в колгоспників є основним джерелом поповнення колгоспних ферм»⁷³. Внаслідок подібних заходів кількість великої рогатої худоби на фермах району досягла 2 799 голів, або 70,6% довоєнного рівня, свиней – 558, або 19%, овець – 289, голів, або 55%⁷⁴.

Згідно з довідками про стан сільського господарства в районах, визволених від німців, до окупації всі господарства Сумської та Чернігівської областей мали по 3 тваринницькі ферми, а більшість колгоспів і птахоферму. За час німецької окупації всі тваринницькі ферми були ліквідовані. В одній з довідок про стан сільського господарства зазначалось, що «у колгоспників Сумської області є 40 тис. молодняка, з якого 80% “вповне” можна законтрактувати для відновлення тваринницьких ферм колгоспів»⁷⁵. У колгоспах Чернігівської області також майже не залишилося продуктивного тваринництва. Поголів'я робочих коней і волів становило лише третину довоєнного. В області залишилась невелика кількість свиней і овець. Порівняно кращій стан був з великою рогатою худобою – на кожних 100 дворів колгоспників припадало приблизно 60 корів⁷⁶. Зведені дані про виконання планів примусової контракції молодняка вже на 15.11.1943 р. свідчать про значне зменшення поголів'я худоби в селянських господарствах⁷⁷.

До кінця 1943 р. ряд планових показників було змінено. До 60 тис. голів зменшився план у Чернігівській області по контракції телят та до 10, 5 тис. ягнят. Зменшення по групі великої рогатої худоби дало змогу виконати план на 106,7%. І вона була єдиною, по якій план було виконано. По ягнятах план виконали наполовину – 44,8%, по поросятах ще менше – 24%⁷⁸. У Сумській області жоден із планових показників не був досягнутий. На 85,7% було виконано план по телятах, на 13% – по поросятах, на 19% – по ягнятах⁷⁹. Але фактичні показники виконання (тобто наявності худоби на фермах), особливо по молодняку великої рогатої худоби, суттєво відрізнялися від показників, поданих у звіті, оскільки, наприклад, у Чернігівській області на ферми було поставлено лише 1 324 голови⁸⁰. Взагалі по УРСР у порядку контракції на тваринницькі ферми було «передано» 2 млн. голів продуктивної худоби⁸¹.

Але навіть такі радикальні заходи мало змінили ситуацію в колгоспному тваринництві. Щорічні звіти про стан сільського господарства рясніють вказівками

про 100% відновлення кількості тваринницьких ферм у колгоспах⁸². Що ж до реального стану, то, наприклад, у Ріпкинському районі Чернігівської області із 49 колгоспів 27 мали дрібні молочнотоварні ферми з поголів'ям від 1 до 5 корів, бо більше у селян забирати не було чого⁸³. Як наслідок, на початок 1946 р. 43% колгоспників не мали корів, а 20% взагалі ніякої худоби⁸⁴.

Не могла кардинально поліпшити ситуацію у колгоспному тваринництві і передача колгоспам України продуктивної худоби з інших республік Радянського Союзу. Відповідно до постанови РНК СРСР від 3 квітня 1944 р. №353 колгоспам УРСР було повернуто таку кількість евакуйованої худоби: великої рогатої – 30 150, овець та кіз – 37 196, коней – 4 656⁸⁵. Протягом 1944 – 1947 рр. колгоспи Чернігівщини отримали 7,8 тис. голів великої рогатої худоби і 28 тис. овець⁸⁶. Для Сумської області з Саратовської області РСФСР було надіслано 1 тис. голів свиней та 2 тис. овець з Ульяновської області⁸⁷. Щоб зрозуміти, який це мізер, досить порівняти ці числа з кількістю вивезеної з України до Німеччини худоби: велика рогата – 7,8 млн., коні – 3,3 млн., свині – 9,3 млн., вівці – 7,3 млн⁸⁸.

Та й зібраний з великими труднощами худобі колгоспи не могли дати ради. Про жахливе безладдя у колгоспному тваринництві писав у листі до сина в армію житель с.Курінь Бахмацького району В.Ф.Лиман⁸⁹. Різкої критики зазнало керівництво Щорського району Чернігівської області, де в ряді колгоспів формально підійшли до розміщення тваринницьких ферм без урахування наявності приміщень, забезпеченості водою, що в кінцевому результаті призвело до втрати частини зібраної худоби⁹⁰.

Через хронічну нестачу маточного поголів'я у самих колгоспників не були виконані плани контрактації 1944 та 1945 рр. – відповідно 50 та 60 тис.⁹¹ У 1945 р. 420 колгоспів Чернігівщини не мали свиноферм, а державний план розвитку тваринництва було виконано тільки на 33%⁹². Наступний 1946 р. з огляду на посуху, хлібозаготівлі та голод також негативно позначився на розвитку тваринництва. “У багатьох колгоспах у 1946 р. сталось значне падіння худоби, вимушене різання внаслідок поганого догляду, годування, знеосібки в утримуванні худоби”⁹³. Так, лише за чотири місяці в колгоспах Чернігівського району загинуло 123 коней, 153 голови великої рогатої худоби, 59 свиней, 130 овець⁹⁴. Прокуратурою району був порушений ряд кримінальних справ за фактами дорізання худоби через відсутність кормів⁹⁵.

Для поповнення тваринницьких ферм колгоспів Чернігівщини поголів'ям великої рогатої худоби у 1947 р. було законтрактовано 57 958 голів телят проти плану 80 тис. При цьому колгоспи ряду районів, зважаючи на відсутність поголів'я у селян, теж не мали тваринницьких ферм. Так, у Добрянському районі ферм не було у 8 колгоспах, Ріпкинському – у 12, Новобасанському – у 3-ох. Також на той час в області було 57 413 безкорівних селянських дворів, з них 39 735 взагалі без будь-якої худоби⁹⁶.

Варто зазначити, що загальне поголів'я великої рогатої худоби за 1947 р. скоротилось на 23773 голови, з них на 18344 - за рахунок здачі в м'ясопоставку, вимушеного забою - на 7866 та падіння - на 3313 голів. Поганий догляд за контрактованою худобою зазнавав справедливої критики в місцевій пресі⁹⁷. У багатьох колгоспах законтрактований молодняк навіть у 1949 р. часто залишався в селянських хлівах. Голови колгоспів пояснювали це нестачею приміщень для утримання худоби⁹⁸.

Навіть на кінець п'ятирічки виконання плану розвитку тваринництва по районах Чернігівської області ледь сягало 70%. Наприклад, по Ріпкинському – 70,8%, Городнянському – 67%, М.-Коцюбинському – 57,7%, Грем'яцькому – 70,9%⁹⁹.

На жовтневому пленумі ЦК КП(б)У 1953 р. наголошувалось на недостатній матеріальній зацікавленості селян у розвитку тваринництва. Більшість колгоспів значну частину продукції здавала державі в рахунок обов'язкових поставок. Поряд з тим заготівельні ціни на продукти тваринництва були низькими і не створювали

необхідної зацікавленості серед індивідуальних виробників. У доповіді секретар ЦК О.Кириченко відзначив, що “рівень виробництва сільськогосподарських продуктів ще не задовольняє вповні зростаючих потреб населення у продуктах харчування, а легку і харчову промисловості у сировині. У країні створилась явна невідповідність між темпами зростання великої соціалістичної індустрії, міського населення, матеріального стану трудящих, з одного боку, і сучасного рівня сільськогосподарського виробництва”¹⁰⁰. Темпи розвитку сільського господарства значно відставали від темпів розвитку промисловості. Якщо з 1940 по 1953 рр. продукція промисловості зростає у 2,3 рази, то валова продукція сільського господарства за цей час зростає лише на 10%. Відставання у тваринництві взагалі набуло затяжного характеру. Великим недоліком у розвитку сільського господарства було серйозне відставання у виробництві картоплі та овочів. Пленум постановив змінити структуру посівних площ для якіснішого їх використання, покращити агротехніку виробництва, покінчити з практикою ущемлення інтересів колгоспників щодо індивідуальних господарств та худоби, яка перебувала в особистій власності як “важливої умови підвищенні матеріального добробуту селянства і збільшення заготівель продуктів”¹⁰¹.

Аналіз соціально-економічних процесів, що відбувалися в українському селі Північного Лівобережжя у повоєнний час, дає підставу стверджувати, що влада спрямувала максимум зусиль для відновлення тотального економічного контролю над сільськогосподарським виробництвом. Комплекс державних заходів торкався як виробничих структур – колгоспів, так і індивідуального господарювання на присадибних ділянках. Одним із головних завдань відбудови колгоспів було якнайшвидше відновлення довоєнних посівних площ. Така настанова була важливою не тільки з точки зору збільшення продукції рільництва, а й через особливості радянського податкового законодавства. Обсяг податкових нарахувань прямо залежав від кількості землі, що перебувала в обробітку колгоспів. Система натурального оподаткування, що базувалась на твердих погектарних ставках, не стимулювала колгоспи до розширення посівних площ. Факти свідчать про значне завищення погектарних ставок, бо їх розрахунок проводився, виходячи з теоретичних, а не реальних показників врожайності. Крім того, з присадибних ділянок колгоспникам до виконання пред’являлись нарахування, вищі від колгоспних на 10%, а для одноосібників вищі на 30%. Ця система значно погіршувала економічне становище як колгоспів, так й індивідуальних господарств, заважала зростанню їхньої продуктивності. Вона була вкрай не вигідною для сільськогосподарських виробників, бо зовсім не враховувала об’єктивних коливань врожайності через погодні умови, якість насінневого матеріалу, різноманітні агрономічні чинники.

Важливу роль у системі вилучення сільськогосподарської продукції у колгоспів відігравали державні МТС. Натуроплата робіт МТС була однією із головних статей видатків колгоспів і підірвала їхнє економічне становище.

Не кращою була ситуація і з іншим напрямком сільськогосподарського виробництва – тваринництвом. Зруйновані під час війни тваринницькі ділянки колгоспів відновлювались спочатку виключно за рахунок індивідуальних селянських господарств. Вилучення молодняка худоби та птиці у селян, контракція були головним джерелом поповнення колгоспних ферм. Відповідно селяни були позбавлені можливості підвищувати продуктивність власних господарств.

Існуючий порядок натурального оподаткування особистих господарств колгоспників так само враховував теоретичні доходи від кожної посіяної на ділянці культури, від кожного виду худоби та інших напрямків господарювання і тим самим суттєво затримував його розвиток. Надвисокі ставки податку призвели поряд зі зменшенням поголів’я худоби в особистому користуванні колгоспників і посівів ряду культур до значного ненадходження податків до бюджету і виникнення великих сум недоїмок.

Можна стверджувати про незацікавленість колгоспів і селян у розвитку різних галузей с/г виробництва та збільшенні їхньої прибутковості. Їх відставання пояснюється насамперед відсутністю матеріального стимулювання з боку держави. Політика цін і примусових заготівель с/г продукції була головним засобом викачування коштів із села. Постійне зростання цін на промислові товари та штучна стабільність занижених державою цін на сільськогосподарську продукцію негативно впливали на матеріальний стан і колгоспів, і селянських господарств. У цих умовах прогрес у розвитку як перших, так і других був практично відсутній, а тотальна заготівельна кампанія та складні кліматичні умови у 1946 р. прирекли українське селянство на новий голод.

Відсутність ринкових механізмів регулювання ціни та обсягів вироблення продукції зводили нанівець прагнення селян до заможного життя. Крім того, майже повна натуралізація відносин селян з колгоспами та державою додатково стояла на заваді добробуту селян.

Джерела та література:

1. Історія селянства Української РСР: У 2-х т.— К., 1967; Розвиток народного господарства Української РСР. 1917 – 1967: у 2-х т.— К., 1967; Советское крестьянство: Краткий очерк истории.— М.,1973; Советская деревня в первые послевоенные годы.— М., 1978; Історія Української РСР: у 8-ми т., 10 Кн.— Т.8.— Кн.1: Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945 – 1950-ті роки).— Київ, 1979.
2. Історія Української РСР: у 8-ми т., 10 Кн.— Т.8.— Кн.1— К., 1979, Історія міст і сіл УРСР: Чернігівська область.— К.,1972.— С. 75; Історія міст і сіл УРСР: Сумська область.— К.,1973.— С. 76.
3. Советское крестьянство: Краткий очерк истории 1917-1969. — М., 1970. — С.341.
4. Юрчук В. Боротьба Компартії України за відбудову і розвиток народного господарства в 1945 – 1950 рр. — К.,1965. — С.105.
5. Марьяхин Г. Платежи кооперативных организаций и колхозов в госбюджет. — М.,1960; Його ж. Очерки истории налогов с населения в СССР. — М.,1964.
6. Історія України: нове бачення: у 2-х т.— К., 1996— Т.2.; В.К.Баран, В.М.Даниленко. Україна в умовах системної кризи (1946 -1980-і рр.) — К., 1999.
7. Історія України: нове бачення...— С.332.
8. Голод в Україні 1946 – 1947: Документи і матеріали. — Київ – Нью-Йорк, 1996, Голод 1946 – 1947 років в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція, Київ, 27 травня 1997 р. Матеріали.— Київ – Нью-Йорк, 1998, Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні, 1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947: Злочини проти народу.— 2-е вид., допов.— Київ – Нью-Йорк, 2000.
9. Веселова О. Україна під ідеологічним пресингом сталінщини (1945 – 1953) // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. — Київ-Луцьк,1993. — С.295.
10. Постановление ЦК ВКП(б) и Совнаркома СССР от 7 апреля 1940 г. “Изменения в политике заготовок и закупок сельскохозяйственных продуктов” // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам.— В 5 Т.— М.,1968.— Т.2.— С.745.
11. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО).— Ф.Р-76.— Оп.2. — Спр.4. — Арк.9.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України).— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.663.— Арк. 107.
13. Державний архів Сумської області (далі ДАСО).— Ф.Р-2196.— Оп.2. — Спр.2. — Арк.31.
14. Колгоспна праця.—1944.— 8 вересня.— № 17.
15. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 80.— Спр.42.— Арк. 6
16. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 80.— Спр.747.— Арк. 6.
17. Там само.— Арк. 2.
18. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.663.— Арк. 107.
19. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1333.— Арк. 248.
20. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр.2253.— Арк. 3.
21. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.663.— Арк. 107.
22. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр.1342.— Арк. 17.
23. ДАСО. — Ф.Р-2196. — Оп.6. — Спр.12. — Арк.11.
24. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1332.— Арк. 47.
25. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1338.— Арк. 42.
26. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України).— Ф.Р-2.— Оп.7.— Спр.1353.— Арк. 42.
27. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр.1338.— Арк. 89.
28. История колхозного права. Сборник законодательных материалов СССР и РСФСР 1917-

- 1958г.г. — В 2 т. — М.,1958. — Т.2. — С.262.
29. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр.1510.— Арк. 2.
  30. Там само.—С.278.
  31. Советское крестьянство: Краткий очерк истории 1917-1969. — М., 1970. — С.341.
  32. Кожукало І.П. 1946 — 1947: Невідомий голод // Маршрутами історії.— К.,1990.— С.260.
  33. Історія Української РСР. — У 8 — Т. — 10 Кн. — Т.8. — Кн.1. — К.,1979. — С.55.
  34. Король В. Історія України. — К.,1995. — С.181.
  35. Юрчук В. Боротьба Компартії України... — С.99.
  36. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр.2206.— Арк. 21.
  37. ДАЧО. — Ф.Р-526. — Оп.6. — Спр.106. — Арк.86.
  38. Там само. — С.96.
  39. Запис інтерв'ю із Євдокією Пилипівною Сапон, мешканкою с.Сапонова Гута Остерського району Чернігівської області 16 березня 1999 р.
  40. Зима В.Ф. «Второе раскулачивание» (Аграрная политика конца 40-х — начала 50-х годов) // Отечественная история. — 1994. — №3. — С.122.
  41. ДАЧО. — Ф.Р-526. — Оп.6. — Спр.104. — Арк.12.
  42. Там само.
  43. ДАЧО. — Ф.Р-2634. — Оп.7. — Спр.14. — Арк.37.
  44. Запис інтерв'ю з Валентиною Іванівною Індучною, жителькою с. Дібрівного Городнянського району Чернігівської області 8 липня 1999 р.
  45. ДАЧО. — Ф.Р-5036. — Оп.4. — Спр.61. — Арк.47.
  46. Мемуари Никиты Сергеевича Хрущёва // Вопросы истории. — 1991. — №11. — С.37.
  47. Правда Прилуччини.— 1946.— №103.— 25 серпня, №122.— 9 жовтня.
  48. ДАСО. — Ф.Р-2196. — Оп.2. — Спр.21. — Арк.59.
  49. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр.3535.— Арк. 18.
  50. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр.3524.— Арк. 196.
  51. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр.2277.— Арк. 7.
  52. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.24.— Спр.352.— Арк. 87.
  53. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр.3524.— Арк. 195.
  54. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.5085.— Арк. 91.
  55. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр.4776.— Арк. 71.
  56. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр.5701.— Арк. 84.
  57. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 24.— Спр.352.— Арк. 114 - 115.
  58. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.24.— Спр.836.— Арк. 17 - 33.
  59. Там само.— Арк. 195.
  60. Там само.— Арк. 242.
  61. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.24.— Спр.1681.— Арк. 20.
  62. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.24.— Спр.2036.— Арк. 127.
  63. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.24.— Спр.2040.— Арк. 31.
  64. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр.1312.— Арк. 8.
  65. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.24.— Спр.3566.— Арк. 1.
  66. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.24.— Спр.3850.— Арк. 60.
  67. Радянська Коропщина.— 1947.— 13 квітня.— №32 (286), Радянська Коропщина.— 1947.— 29 травня.— №45 (299).
  68. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.24.— Спр.2778.— Арк. 225.
  69. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.24.— Спр.2779.— Арк. 92.
  70. Там само.— Арк. 56.
  71. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.24.— Спр.2036.— Арк. 130 - 133.
  72. Там само.— Арк. 134.
  73. ДАЧО.- Ф.Р-84.-Оп.8.-Спр.15.-Арк.2.
  74. Там само.
  75. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 80.— Спр.42.— Арк. 4.
  76. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 80.— Спр.747.— Арк. 3.
  77. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.660.— Арк. 210.
  78. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 80.— Спр.253.— Арк. 1.
  79. Там само.— Арк. 1.
  80. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.669.— Арк. 131.
  81. Юрчук В.Боротьба Компартії України...— С.105.
  82. ДАЧО. — Ф.Р-84.— Оп.8.— Спр.15. — Арк.2.
  83. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. Т.2. — К.: Політвидав України, 1977. — С.286.
  84. Кожукало І.П. 1946 — 1947: Невідомий голод // Маршрутами історії.— К.,1990.— С.262.
  85. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 80.— Спр.253.— Арк. 7.
  86. Історія міст і сіл УРСР (Чернігівська область)... — С.75.
  87. ЦДАВО України.— Ф.Р-2.— Оп.7.— Спр.730.— Арк. 94.

88. Українська радянська енциклопедія. — Т.17.— К.,1965.-С.331.
89. ДАЧО. — Ф.Р-69. — Оп.15. — Спр.2. — Арк.72.
90. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.24.— Спр.846.— Арк. 5.
91. ЦДАВОУ.— Ф.Р-337.— Оп. 21.— Спр.93.— Арк. 1.
92. ДАЧО. — Ф.Р-800. — Оп.2. — Спр.2. — Арк.18.
93. ДАЧО. — Ф.Р-84. — Оп.8. — Спр.15. — Арк.2.
94. ДАЧО. — Ф.Р-69. — Оп.15. — Спр.13. — Арк.25.
95. Там само. — Арк. 27.
96. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.4788.— Арк. 146.
97. Шлях колгоспника.— 1946.— 17 квітня.— № 28 (158), Жизнь колхозника.— 1948.— 16 травня.— № 40 (425).
98. Соціалістичний шлях.— 1949.— 11 серпня.— № 64 (561).
99. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.24.— Спр.821.— Арк. 247.
100. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.1.— Спр.1162.— Арк. 3.
101. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.1.— Спр.1166.— Арк. 16.
-

Наталія Мельничук

●

РОЗГОРТАННЯ «ПЕРШОЗЛОЧИНУ» ЯК АРХЕТИПУ У ФІЛОСОФУВАННІ М.ГОГОЛЯ

Резюме: У статті піднімається проблематика змістового наповнення категорій злочин та покарання на тлі розгортання «першозлочину» як архетипу у філософуванні М.Гоголя.

Ключові слова: архетип, злочин, покарання, категорія, М.Гоголь, природне право.

При порівнянні сучасних досліджень, в яких «злочин» та «покарання» розглядаються у кримінально-правовій парадигмальній площині, з тими, де вони вивчаються в параметрах інших наук, незрозумілим залишається – чи існують певні «пересікання», точки дотику, спільні «вузли» тощо. Адже у той час, як представники різних галузей права, звертаючись до термінів «злочин» та «покарання», оперують ними, як такими, що позначають відповідні ключові поняття кримінального права, зміст котрих розкривається у Кримінальному кодексі, то у просторі поза межами позитивного права поняття «злочин» та «покарання» переважно фігурують як такі, що не «прив'язані» ані до Кримінального кодексу, ані до теоретичних визначень, сформульованих у координатах вчення про злочин як розділу науки кримінального права. В такий спосіб «злочин» та «покарання» перебувають водночас у полі зацікавлення не лише кримінального права, а й філософії, соціології, культурології, політології, етики, психології, етнології, науки церковного права, літературознавства тощо.

На цьому тлі особливою актуальності набуває дослідження архетипів як образів колективного несвідомого, котрі здатні об'єктивуватися не лише у міфах та священних писаннях, а й у літературних творах.

У науковій літературі архетипи були, головним чином, предметом розгляду психологів, філософів, етнологів, культурологів, істориків, політологів. Зокрема, К.Юнг досліджував архетипи в контексті суспільного несвідомого; М.Еліаде вивчав небесні архетипи територій, храмів, міст, «світської» діяльності, ритуалів; С. Кримський розглядав символіко-тематичний ряд архетипів «земля-небо», «дім-поле-храм» й виявляв спорідненість національних архетипів та універсалій світової культури. В контексті символічної культурології права архетипної площини торкався В. Бачинін. Досліджувалися також архетипи життєустрою (В.Довбня, В.Шевченко), соціального життя і політики (О.Донченко, Ю.Романенко), в тому